

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ ДИТИНСТВА В УКРАЇНІ

В статті надається характеристика сучасній ювенальній кримінально-правовій політиці України. Основна увага приділяється захисту прав неповнолітніх злочинців та жертв під час досудового та судового розслідування. Автором вказується на недосконалість кримінального законодавства в частині кримінальної відповідальності підлітків, особливо – видів покарань, а також пропонуються шляхи вдосконалення відповідних норм Кримінального кодексу України. Акцентується на стабільно високому рівні дитячої злочинності, що обумовлено відсутністю кримінологічних та віктимологічних стратегій.

Ключові слова: неповнолітній, потерпілий, злочинець, ювенальна кримінально-правова політика, захист прав.

The article gives a description of the current juvenile criminal-law policy of Ukraine. The focus is on protecting the rights of juvenile offenders and victims during pre-trial and judicial investigations. The author points out the imperfection of criminal legislation regarding the criminal liability of adolescents, especially the types of punishment, as well as ways of improving the relevant norms of the Criminal Code of Ukraine. It emphasizes the stable high level of child crime, which is due to the lack of criminological and victimological strategies.

Key words: juvenile, victim, criminal, juvenile criminal-legal policy, protection of rights.

В статье дается характеристика современной ювенальной уголовно-правовой политике Украины. Основное внимание уделяется защите прав несовершеннолетних преступников и жертв во время досудебного и судебного расследования. Автором указывается на несовершенство уголовного законодательства в части уголовной ответственности подростков, особенно – видов наказаний, а также предлагаются пути совершенствования соответствующих норм Уголовного кодекса Украины. Акцентируется на стабильно высоком уровне детской преступности, что обусловлено отсутствием криминологических и ви́ктимологических стратегий.

Ключевые слова: несовершеннолетний, потерпевший, преступник, ювенальная уголовно-правовая политика, защита прав.

Сьогодні Україна переживає переламний момент у житті, обумовлений як низкою дестабілізуючих факторів – незадовільною політичною та економічною ситуацією, так і позитивними амбіціями,

пов'язаними зі вступом до Європейського Союзу. Не є таємницею, що прагнення країни зайняти гідне місце на міжнародній арені потребує певних ґрунтовних зрушень, одним із яких є вдосконалення законодавства, особливо, – кримінального, завдання якого полягає у зниженні рівня злочинності, яка критично впливає на уявлення європейських сусідів про нашу країну. В цьому контексті одним із напрямів кримінально-правової політики, який потребує невідкладних змін, є захист прав неповнолітніх осіб: як злочинців, так і потерпілих. Сучасна ювенальна політика, на жаль, знаходиться в статиці, що підтверджує судова статистика та статистика, викладена на сайті Генеральної прокуратури України. Відтак, що стосується злочинності підлітків, то у 2008 році суспільно небезпечні діяння вчинили 10078 осіб, у 2009 – 8555 осіб, у 2010 – 10883, у 2011 – 8686, у 2012 – 9010, у 2013 – 5911, 2014 – 4875, у 2015 – 4589, у 2016 – 3474, у 2017 – 3088, станом на 2018 рік суспільно небезпечні діяння вчинили 2798 осіб [1]. Потерпілими від злочинів у 2013 році стали 7446 неповнолітніх, у 2014 – 4996, у 2015 – 4809, у 2016 – 4838, у 2017 – 4095, станом на 2018 рік від суспільно небезпечних діянь потерпіла 3701 особа [2]. Зазначена інформація свідчить про відсутність дієвої системи роботи з неповнолітніми як у віктимологічному, так і у кримінально-правовому вимірі, що підтверджує актуальність наукових розвідок в цій царині.

Відтак, одним із основних чинників, які негативно впливають на якість кримінально-правового захисту прав неповнолітніх осіб є відсутність повноцінних державних програм розвитку останніх. Що здається достатньо дивним з огляду на ґрунтовний перелік нормативно-правових актів у сфері ювенальної юстиції (Концепція загальнодержавної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини на 2006–2016 роки» (Розпорядження Кабінету Міністрів України від 22 квітня 2006 р. № 229-р), Концепція розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні (Указ Президента України від 24 травня 2011 року № 597/2011), План заходів щодо реалізації Концепції розвитку кримінальної юстиції щодо

неповнолітніх в Україні (Розпорядження Кабінету Міністрів України від 12 жовтня 2011 р. № 1039-р)). З цього приводу Н.В. Ортинська слушно зазначає, що державна охорона неповнолітніх проявляється через застосування таких засобів: моральне та правове виховання неповнолітніх, боротьба з можливими проявами агресії чи дискридетції щодо неповнолітньої; створення державних органів, що забезпечують захист прав та інтересів неповнолітніх... стимулювання створення мережі громадських організацій, молодіжних організацій, рухів, спортивних гуртків та секцій, що забезпечують можливість фізичного, морального та соціального розвитку досліджуваної категорії осіб; комплексна боротьба з негативними соціальними явищами, що впливають на неповнолітніх, серед яких наркоманія, алкоголізм, азартні ігри тощо..., застосування організаційно-управлінських і нормативних засобів для подолання проблем смертності неповнолітніх, охорона їх здоров'я та його комплексного відновлення; забезпечення належного статевого дозрівання особи, дотримання принципів статевої недоторканості; охорона від трудової експлуатації, розвиток творчих здібностей неповнолітніх [3, с. 196–197]. Ми абсолютно погоджуємось зі вченою та зі свого боку додамо, що відсутність державної підтримки дітей унеможлиблює їх повноцінний розвиток – як фізичний, так і моральний. Через брак фінансового забезпечення соціальних закладів, які працюють із неповнолітніми (секції, гуртки, молодіжні організації, будинки творчості тощо) дитина опиняється у ситуації, коли вона має багато вільного часу та замало засобів для самореалізації. Зазначене сприяє залученню дітей до не завжди законних видів діяльності, що має наслідком їх деморалізацію, маргіналізацію, віктимізацію тощо. Окремої уваги заслуговує те, що кримінальне законодавство, котре на сьогоднішній день являє собою єдиний повноцінний інструмент захисту особи від протиправних посягань, покликаний попереджати злочинність шляхом реально існуючої загрози неминучого покарання, є недосконалим та із кожним роком втрачає свою дієвість.

Відтак, чинний Кримінальний кодекс України (далі – КК України) має вичерпний перелік видів покарання неповнолітніх, якими, відповідно до ст. 98 КК України є: штраф; громадські роботи; виправні роботи; арешт; позбавлення волі на певний строк. Очевидно, що визначений перелік значно звужений по відношенню до аналогічного для дорослих: законодавець не передбачає для підлітка таких покарань як: позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу; позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю; службові обмеження для військовослужбовців; конфіскація майна; обмеження волі; тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців та довічне позбавлення волі [4]. Така позиція пояснюється відсутністю кримінальної відповідальності для неповнолітніх за вчинення суспільно небезпечних діянь, які тягнуть за собою призначення окремих видів покарань (позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу; позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю; службові обмеження для військовослужбовців), а також у зв'язку із прагненням законодавця дещо гуманізувати відповідальність неповнолітніх через їх психологічні особливості (тому у кримінальному законодавстві відсутні покарання для неповнолітніх у вигляді конфіскації майна; обмеження волі; довічного позбавлення волі). Існуючі ж покарання є малоефективними та не мають виключно позитивного впливу на протиправну поведінку дитини.

Аналогічної думки дотримуються й учені. Так, наприклад, Є. С. Назимко зазначає, що покарання у виді позбавлення волі є найбільш поширеним, але малоефективним, стигматичним, навіть руйнівним. Вчений також звертає увагу на майже повну відповідність арешту покаранню у виді позбавлення волі, обґрунтовує відмову від використання цього покарання в існуючій наразі формі, а також вказує, що штраф має бути позбавлений ознак конфіскації майна (а саме, звернення стягнення з майна неповнолітнього) [5, с. 20]. Отже, можна казати про те, що наразі в Україні відсутній дієвий

інститут покарання неповнолітнього, а існуючі кримінально-правові заходи не є ефективними та призводять до рецидивів з боку неповнолітніх. Так, відповідно до судової статистики, у 2013 році 925 неповнолітніх вчинили злочин, маючи не зняту та не погашену судимість, у 2014 році таких неповнолітніх було 688, у 2015 – 537, у 2016 – 424, у 2017 – 335, станом на 2018 рік 232 неповнолітніх вчинили суспільно небезпечне діяння, маючи не зняту та не погашену судимість [1]. Така картина є наочним прикладом відсутності налагодженої системи роботи з неповнолітніми засудженими в місцях позбавлення волі та поза їх межами, недосконалою виховною роботою, відсутністю зацікавленості у співробітників органів та установ виконання покарань у виправленні підлітків, що, у свою чергу, є значним порушенням їх прав, яке проявляється навіть в умовах їх утримання.

Так, одним із прикладів наведеної тези є те, що згідно з ч. 1 ст. 115 КВК України норма жилої площі на одного засудженого не може бути меншою чотирьох квадратних метрів, а у лікувальних закладах при виправних колоніях, у виправних колоніях, призначених для тримання і лікування хворих на туберкульоз, у стаціонарі – п'яти квадратних метрів [6]. Звичайно, у вказані розміри житлової площі не враховано розміри санітарних вузлів. А це означає, що засуджений матиме достатньо місця тільки для встановлення ліжка і невеликий, вузький прохід-коридор, про що неодноразово наголошують як науковці, так і представники міжнародних організацій, які інспектують виправні заклади України. Такі умови викликають їхнє занепокоєння через те, що працівники й адміністрація досить формально підходять до виконання своїх службових і посадових обов'язків і законів. До того ж, встановлені КВК України, мінімальні розміри житлової площі у колоніях не відповідають міжнародним стандартам утримання в'язнів, у тому числі і неповнолітніх засуджених, які згідно з розробленою Європейським комітетом з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (КЗК) на основі практики Європейського суду з прав людини мають становити на менше ніж 6 м²

(шість квадратних метрів) на одну особу [7, с. 213; 8, с. 123; 9]. Недостатньо обґрунтованими також є положення щодо відбування неповнолітніми покарання у вигляді арешту. Законодавець ототожнив дорослих та неповнолітніх засуджених (окрім окремого тримання та права на щоденну 2-х годинну прогулянку, в той час, коли для дорослих передбачено 1 годину). В іншому за законодавством України умови тримання неповнолітніх, які відбувають покарання у вигляді арешту, нічим не відрізняються від дорослих. Отже, такий стан справ свідчить про недотримання прав неповнолітніх, які закріплені в міжнародних нормативно-правових актах, спрямованих на вдосконалення умов відправлення правосуддя у відношенні підлітків (Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права та Факультативні протоколи до них, Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, Мінімальні стандартні правила поводження з ув'язненими, Європейські тюремні правила, Мінімальні стандартні правила ООН стосовно заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням (Токійські правила), Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила), Правила ООН, що стосуються захисту неповнолітніх, позбавлених волі (1990 р.) та ін. Враховуючи зазначене, доцільним видається перегляд положень кримінального законодавства, які стосуються кримінальної відповідальності неповнолітніх, а також відповідне редагування норм, котре полягатиме у зміні у всіх можливих випадках репресивних каральних засобів на виховні. До останніх може відноситись створення центрів виправлення підлітків, які вступили у конфлікт із законом. Такі центри мають забезпечувати отримання якісної освіти, яка надасть у майбутньому можливість вступити до вищих навчальних закладів, отримати гідну професію та працевлаштуватися; отримання правової допомоги (за необхідності); якісне медичне обслуговування (яке включатиме, в тому числі,

і регулярну роботу із психологом); корисне проведення вільного часу тощо. Перебування в таких центрах не повинно нести за собою правові наслідки у вигляді судимості та мати за мету виключно виправлення девіантних схильностей особи. Впевнені, що такий вид покарання доцільно використовувати у випадку вчинення неповнолітнім більшістю злочинів (окрім тяжких та особливо тяжких, оскільки у цьому випадку ізоляції потребує не стільки підліток, скільки суспільство, в якому він знаходиться). Що стосується виховних колоній, доцільним є також перемістити увагу з покарання як самоцілі на виховання та перевиховання. У більшості випадків дитина ще не має сталих злочинних відхилень, а тому її поведінка може бути скорегована без значного утиску її прав.

З іншого боку, захисту потребують і неповнолітні жертви, статус яких було визнано нещодавно – із прийняттям нового Кримінального процесуального кодексу України. Варто зазначити, що наша країна на сьогоднішній день майже не має віктимологічних стратегій роботи із підлітками, які постраждали від суспільно небезпечних діянь. С. В. Албул вірно зазначає, що віктимна поведінка є різновидом девіації, яку неповнолітня особа засвоює в процесі соціалізації... Такий фактор можна визначити як психологічну особливість віктимізації неповнолітніх, що є одним з чинників такої. Слід припустити, що в разі кримінальної віктимізації неповнолітніх, ми маємо результат зіткнення, конфлікту стереотипів поведінки, точку збігу різних за умовами формування типів девіації – злочинного та віктимного. Викладене дозволяє зробити висновок, що застосування заходів нейтралізації (мінімізації) означених віктимогенних факторів може привести до значного зниження кількості злочинів відносно неповнолітніх [10]. Детермінація віктимізації полягає у постійному знаходженні дитини в умовах, які унеможливають її нормальний розвиток, закріплюють у її свідомості думку про допустимість насильства, пригнічують інстинкти самозахисту. Підліток, який хоча б раз став жертвою суспільно небезпечного діяння протягом тривалого відрізка життя знаходитиметься на

межі між тотальною віктимністю (зневірою у правоохоронних органах, небажанням забезпечувати себе елементарними засобами безпеки тощо) та переходом до категорії так званих «месників», злочинців, які «працюють» відповідно до принципів Таліону. Отже, можна казати, що своєчасний захист прав неповнолітніх жертв є одним із кримінологічних засобів протидії злочинності.

Л. Чорнозуб вказує, що у сформованій на сьогодні системі правових засобів запобігання злочинам проти дітей можна виділити як переваги, так і недоліки. До основних переваг можливо віднести: створений масив нормативно-правових актів у сфері забезпечення прав дитини; сформовану систему органів, діяльність яких пов'язана із захистом прав дитини; активізацію роботи зазначених органів, громадських організацій та шкіл щодо запобігання злочинам проти неповнолітніх; приділення значної уваги віктимізації дітей, зокрема, шляхом максимального влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, до сімей. Серед головних недоліків такої системи слід виділити такі: наявність прогалин та колізій у нормативно-правових актах; проблеми з координацією діяльності зазначених органів; кризу інституту сім'ї та моральних цінностей та ін. Заходи запобігання злочинам проти дітей мають свою специфіку залежно від сфери злочинів, віку дітей, середовища, в якому вчиняються ці злочини (у школі, сім'ї, у колі друзів, в Інтернет-мережі, у зовнішньому середовищі) та низки інших обставин. Подальша розробка питань запобігання цим злочинам потребує об'єднання зусиль кримінологів зі спеціалістами у галузі психології, соціології, медицини, комп'ютерних технологій та інших наук [11, с. 512]. Отже, вчені підтверджують необхідність залучення до віктимологічних досліджень вчених із інших, дотичних галузей наукових знань, у тому числі – спеціалістів-кримінологів. Така позиція свідчить про спільний предмет віктимолого-кримінологічного пізнання, яким є інтеракція злочинця із потерпілим та механізм злочинної поведінки, а також про спільне

завдання – захист прав особи-учасника злочинного акту (як потерпілого, так і злочинця).

Окремими шляхами такого захисту є створення/вдосконалення інститутів, від яких залежить якість виховання особи, – інститутів сім'ї та школи, адже вони найбільшою мірою впливають на виховання та розвиток дітей. Разом із тим і в межах цих середовищ мають місце ризики потерпання дітей від жорстокого поводження. Внаслідок цього заходи по запобіганню вчиненню злочинів щодо дітей мають здійснюватися не лише в межах зазначених інститутів, а й ззовні щодо сім'ї та школи. Особлива увага в соціумі має бути приділена протидії насильству в сім'ї, адже ця проблема загрожує нормальному існуванню усього організму суспільства, руйнуючи сім'ї як його «клітини» [11, с. 512]. Тобто, можна підсумувати, що основним напрямком з подолання нівелювання прав неповнолітніх жертв злочинів є вдосконалення роботи правоохоронних органів, встановлення неблагонадійних родин (з нарко- та алкозалежністю, ігроманів, маргіналів тощо), а також родин, в яких неповнолітнім приділяється недостатня кількість уваги (наприклад, якщо дитину виховує один із батьків, який постійно знаходиться на роботі та не може в повній мірі приділяти увагу вихованню дитини).

Отже, проведене дослідження дозволило дійти до висновку, що неповнолітнім в Україні не приділяється достатня увага ані з боку законодавця, ані з боку вчених, у зв'язку із чим їх права та свободи не завжди враховуються під час здійснення правосуддя. З огляду на зазначене, очевидною є потреба у вдосконаленні ювенальної кримінально-правової політики шляхом залучення до тісної співпраці практиків та теоретиків, які спеціалізуються на кримінології, віктимології, психології, педагогіці тощо. Актуальним видається створення окремих нормативно-правових актів, які регулюють кримінальну відповідальність неповнолітніх, а також відповідних кримінологічних та віктимологічних стратегій протидії злочинності та віктимізації неповнолітніх.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Судова влада України. Офіційний веб-портал. URL: <http://court.gov.ua/>
2. Генеральна прокуратура України. URL: http://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=112173&libid=100820&c=edit&_c=fo
3. Ортинська, Н. В. Спеціальні принципи правової політики щодо неповнолітніх. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка"*. Серія : Електроніка : [зб. наук. пр.] / М-во освіти і науки України ; відп. ред. Д. Заячук. – Львів : Вид-во Нац. ун-ту "Львів. політехніка". 2006. С. 195–198.
4. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
5. Назимко Є. С. Теоретико-прикладні засади становлення та розвитку інституту покарання неповнолітніх у кримінальному праві України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юр. наук : спец. 12.00.08 "кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право". Харків, 2016. 39 с.
6. Кримінально-виконавчий кодекс України (зі змінами і доповненнями) : Закон України № 1129-IV від 11.07.2003року. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 3–4. Ст. 21.
7. Кузьма М. Деякі проблеми впровадження в національне законодавство України міжнародних стандартів виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк щодо неповнолітніх. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2017. № 64. С. 208–2170.
8. Ащенко О. М., Човган В. О. Українське пенітенціарне законодавство у світлі стандартів Комітетів проти катувань ООН та Ради Європи / передм. М. М. Гнатовського; за заг. ред. Є. Ю. Захарова. Харків: Права людини, 2014. 332 с.
9. Справа «Іглін проти України» (Заява № 39908/05) від 12 січня 2012 року. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/974_780/conv/print_1484902228239594
10. Албул С. В. Права дитини та віктимологічні аспекти формування ювенальної юстиції в Україні URL: <http://dspace.oduvs.edu.ua/bitstream/123456789/285/1/%D0%90%D0%BB%D0%B1%D1%83%D0%BB%D0%97%D0%B0%D0%B9%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D1%8C.pdf>.
11. Чорнозуб Л. В. Система правових засобів запобігання злочинам проти дітей. *Правовий вплив на неправомірну поведінку: актуальні грані* : монографія / за ред. О. В. Козаченка, Є. Л. Стрельцова; МОН України, НУ «ОЮА», Каф.крим. права та ін. крим.-прав. дисциплін Миколаїв. ін-т. права, ПРЦ НАПрНУ, ГО «Всеукр. Асоціація крим. права». Миколаїв : Іліон, 2016. С. 499–514.